

ЗА „ЦАРСКИТЕ ЦЪРКВИ“ НА СТОЛИЦАТА ТЪРНОВО

Мария ДОЛМОВА-ЛУКАНОВСКА (Велико Търново)

В столицата Търново „царската палата“ или тронна зала била главна сцена на различни дворцови церемонии: приеми, коронации, удостоявания. Но освен в нея, многолюдни събирания с участието на владетеля, патриарха и болярите ставали и на други места. Това били „царските църкви“, наречени така от средновековните писатели, тъй като били построени, украсени и поддържани от съответния владетел по време на неговото управление. Той посещавал своята църква на празници, а след смъртта си е погребван там, както и неговите близки.

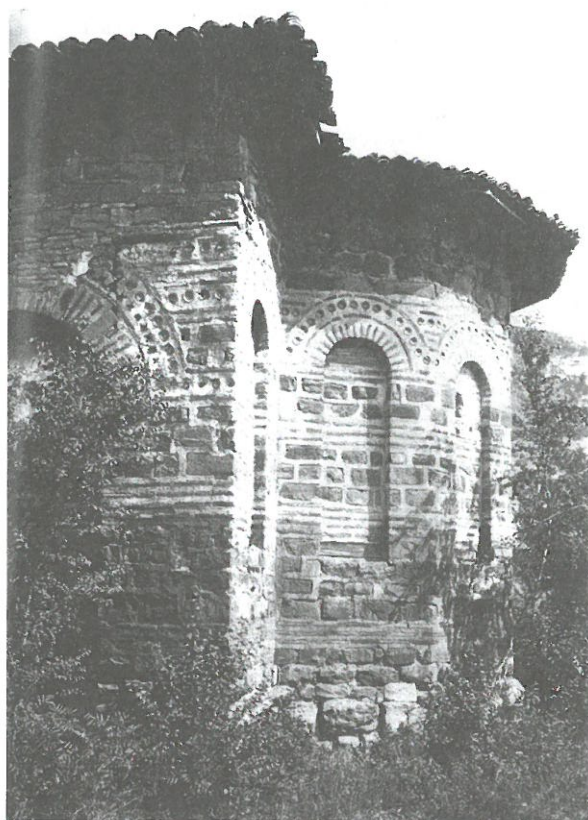
Въпреки особеностите си тези църкви не били затворени за населението, което свободно е влизало в тях. С течение на времето обаче те губели своите приоритети, тъй като били измествани от нова „царска църква“ и превръщането им във владетелски мавзолеи. В случаите когато починалият владетел имал преки наследници, те се грижели за неговата църква, а ако нямал такива, постепенно е западала. Едни от тях ставали манастирски, други били разрушавани през годините и само малка част е достигнала до нас.

Кои са тези църкви?

Най-ранната „царска църква“ е „Св. Димитър“, която се намирала в североизточното подножие на Трапезица. Тя била построена от братята Асен и Петър през 1185 г. предвид обявяването на освободителния поход срещу Византия, и по-късно място за тяхната коронация. Това поставило началото на „царските църкви“ в Търново, продължено по-нататък от техните наследници. Тези църкви обслужвали религиозните нужди на владетелите, а след смъртта им се превръщали в техни гробници. По-късно тази практика била пренесена в отвъддунавските княжества Влашко и Молдова, които не само заели българските порядки и език, но ги запазили и претворили в своя държавен живот.

Това е първата търновска църква, за която се споменава във византийските хроники¹. Не случайно за неин патрон е избран св. Димитър

¹ ГИБИ, т. VIII. С., 1972, с. 243; ГИБИ, т. XI. С., 1983, с. 27.

Обр. 1. Църквата „Св. Димитър“ — източна част

Солунски, който дълго време останал покровител на Асеновци. Построена е като еднокорабна църква с притвор и куполно покритие (15,75x8,20 м). През 80-те години на XX в. е реставрирана като кръстокуполна, което я отдалечава значително от нейния първообраз.

Археологическите разкопки показаха един почти квадратен наос и подобен притвор, отделен от олтара с малко предапсидно пространство. То било ограничено от два масивни четириъгълни стълба, вградени към северната и южна стена и два в западните ъгли на наоса, които говорят в полза на куполното покритие. Върху масивните подпори стъпвал голям подкуполен барабан². Петстенната апсида е поставена на висок полуцилиндричен цокъл, който продължава под останалите фасадни стени. Във вътрешността на източния зид са вградени две странични ниши — протезис и диаконикон. Главният вход е оставал в западната стена на притвора, а допълнителният в южната стена на наоса.

² **Николова, Я.** Църквата „Св. Димитър“ и въстанието от 1185 г. — Сб. Културата на средновековния Търнов. С., 1985, с. 11.

В зависимост от традициите на строителната школа еднокорабните църкви имали по-богата или по-бедна украса, която зависела най-вече от вкуса и възможностите на техните ктитори. Това се отнася с пълна сила за църквата „Св. Димитър“, която била изградена в последните години на византийското владичество. И тъй като претърпяла различни преустройства, за автентична се приема само източната част (Обр. 1).

Няма съмнение, че пространствените решения, застъпени в църквата, са повлияли върху вътрешната декорация. Но поради разрушаването на стените и стенописите е трудно да се каже повече за техния стил и иконография. Важно място трябва да е имал житийният цикъл, представящ живота и делата на св. Димитър, както „чудотворната“ икона, пренесена от Солун, която за кратко украсила олтара и се превърнала в модел за много зографи. В оригиналните части на църквата личат останки от фигурите на Григорий Богослов и Кирил Александрийски, от сцени на Евхаристията и т.н. Ще отбележим надписите на български език, които издават произхода на строителите и художниците работили по църквата.

Макар и оцеляла през вековете, „Св. Димитър“ е имала сравнително кратък живот като „царска църква“. Причината за това е в преждевременната смърт на първите търновски владетели — нейните създатели. През 1906 г. в църквата са открити няколко гроба, които за съжаление били ограбени. От особено значение са гробовете в притвора, които имали размери 2x0,40/0,60x0,80 м. Единият от тях се намирал до северната стена, а другият до южната. Те били затворени с големи каменни плочи, които оставали на нивото на пода. По тях липсвали надписи или други обозначения, което предполага, че някога е имало втора плоча с данни за починалия, неговия ранг и година на погребване.

Не без основание откривателят М. Москов изказва мнение, че в тях били погребани Асен през 1196 г. и Петър през 1197 г.³ Вместо на бойното поле, те загинали от насилствена смърт в двореца и поради религиозни причини били погребани в притвора на църквата. По този начин тяхната „царска църква“ се превърнала в мемориален паметник на своите ктитори.

Приликата между двата гроба и сходните нива на вкопаване показват, че са направени скоро един след друг. Третият разкрит гроб в южната част на наоса е принадлежал на високопоставена дворцова обитателка, най-вероятно владетелка. В него имало късове от златотъкана дреха със сребърни копчета и златен пръстен⁴. Полагането на починалата трябва да е станало по-късно, когато вече съществувал утвърден дворецов про-

³ Москов, М. Разкопките на черковите Св. Димитър и Св. Четиридесет в Търново. Търново, 1912, с. 10.

⁴ Пак там, с. 12.

токол, според който владетелите и техните съвладетели — жени и синове, са погребвани в наоса на „царската църква“. Допускаме, че това е станало при управлението на Калоян (1197—1207), и то след сключената уния с Рим. Като брат и продължител на Асен и Петър, той ще е полагал грижи за опазването и престижа на църквата, което допринесло за превръщането ѝ в техен мемориал. Това произвело силно впечатление на неговите съвременници, и подтикнало следващите владетели към изграждането на подобни църкви.

Втората „царска църква“ е „Св. Иван Рилски“ на Трапезица. Построена е от Асен I (1190—1196) през 1195 г. като негова „царска църква“, но поради скорошната му смърт просъществувала съвсем за кратко. Пренесените от Средец мощи на св. И. Рилски били подтик към нейното създаване и допринесли за бляскавото ѝ освещаване и украса. Не след дълго е станала манастирска, подобно други такива църкви в престолния град.

От дълго време църква № 8 (по реда на откриване) в крепостта се идентифицира със „Св. Иван Рилски“. Ако приемем това за истина, ще означава, че е най-дълго функциониращата търновска църква според историческите сведения. При своето изграждане е представлявала скромна еднокорабна постройка, която имала притвор и куполно покритие (14,00x4 м). Самият купол се опирал на два чифта вградени стълбове, които образували почти квадратно пространство. Отвътре била стенописана, за което говорят отделните цветни петна по долните части на стените. Приликата между нея и „Св. Димитър“ е очевидна и говори за продължаването на една вече установена традиция.

По-късно архитектурният план е променен с прибавянето на широко — 3,80 м крило, което имало усилен с пояси цилиндричен свод. Трисътенната апсида била поставена на висок цокъл, а във височина украсена с ниши. Ранният притвор е включен в кораба след разрушаването на напърените му стени, а новият при следващата строителна намеса. Тогаво били изградени галерии от юг и запад, както и голямо обществено водохранилище⁵. Разликите в градежа отнасят първоначалното строителство в края на XII в., разширението и манастира — към 30-те години XIII в., а последните строителни дейности — към средата на XIV в.

В конкретния случай от най-голямо значение е първата църква — „царската“, която била превърната в манастирска и изгубила своите приоритети. Идентифицирането на № 8 със „Св. Иван Рилски“ позволява точна датировка: от 1195 г. до 1479 г., според Владиславовия разказ за пренасяне

⁵ Мавродинов, Н. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в. С., 1931, с. 55—56.

мощите на светеца от Търново в Рилския манастир, по-известен като Рилска повест⁶. Тя отразява съвременни събития, които са свързани с турското нашествие, запустяването на обителта, нейното възобновяване и възход.

Следващата „царска църква“ е № 5 на Царевец, която се намирала близо до двореца. Разделял ги неголям площад, който от запад и изток „се пазел“ от две малки еднокорабни църкви. Околните сгради формирали централната градска част на тази най-важна столична крепост. В тях протичал политическият, административен и църковен живот на страната, в който владетелят имал пряко участие. Мястото не е избрано случайно, а е резултат от умишлено търсено решение, което позволява на църквата да се отвори и извиси сред останалите постройки с оглед на нейните представителни функции.

Изградена като „царска църква“, тя е служела за провеждането на различни държавни и църковни церемонии, както за празнични служби. Нейната планова схема отговаря на трикорабна и триапсидна църква с притвор и вход на запад. Разделянето на кораба трябва да е ставало с колони или стълбове. Средният кораб е с по-високи стени, на които се поставяли прозорци за базиликово осветление. В източната част са оформени три апсиди, които дават известна представа за външната украса на разрушените странични фасади.

Проучена през 60-те години на ХХ в., църквата подобно другите паметници, е останала необнародвана. А днес това не може да стане, тъй като документацията е незадоволителна и частично запазена. Поради това сме лишени от повече сведения за нейния вид и състояние при разкриването. Освен всичко е пострадала сериозно от некропола на джамията от 1439 г. Извършената реставрация скрива малкото автентични части, което още повече затруднява работата по църквата. Видимо по-запазена била източната част, в дебелината на която личали полуцилиндрични ниши на протезиса и диаконикона.

По своите размери 15,20x7,60 м и пропорционални съотношения църквата показва близки сходства със „Св. Четиридесет мъченици“⁷. Ще отбележим, че архитектурната планировка, големината, мястото в централната част на крепостта и историческите сведения говорят за една поранна датировка, която свързваме с началните години от управлението на Калоян. При своите успешни военни походи той пренесъл в престолния

⁶ Иванов, Й. Избрани произведения. 1. С., 1982, с. 138.

⁷ Теофилов, Т. Църквата „Св. Четиридесет мъченици“ и манастирът Велика лавра в християнското храмово строителство на Търнов. В. Търново, 2007, с. 65.

град много свети мощи и като следвал примера на своите братя, несъмнено е изградил своя „царска църква“.

Казаното до тук се подкрепя от две важни исторически сведения, които са свързани с неговото и на приемника му Борил царуване. Първото се отнася за въведения през 1200 г. мирновременен богоявленски триумф, който бил посветен на победата над византийците през 1190 г.⁸ По традиция е завършвал в най-представителната градска църква, каквато била построената от Калоян и идентифицирана от нас с № 5. Предвид разпределението на пренесените мощи, то най-вероятно неин патрон е станал св. Иларион Мъгленски. Именно там владетелят и болярите отдавали благодарност към Бога и неговите светци за силата на българското оръжие и войска, която осигурила независимост на страната. По него време нямало друга подобна църква, която да изпълни такава задача и побере по-голямо множество хора. Оттук и нейната датировка, отнасяща изграждането към 1198—1199 г.

И второто сведение отвежда към № 5, като се свързва с Църковния събор от 1211 г., насочен срещу богомилите. Бориловият синодик съобщава, че се провел в близка на двореца църква и с прякото участие на владетеля⁹. Почти сигурно е, че това е въпросната църква, единствена отговаряща на описанието. Построена от Калоян като негова „царска църква“, тя останала такава и при неговия приемник. В случай че била дело на Борил (1207—1218), то според тогавашната практика щеше да бъде отбелязано в издадения след събора Синодик. За търновските граждани, и не само за тях е била „царската църква“ на предишния владетел, чието споменаване било неуместно предвид обстоятелствата, при които Борил заел трона.

Известна „царска църква“ е „Св. Четиридесет мъченици“, която била изградена през 1230 г. от Иван Асен II (1218—1241). Тя се намирала в Новия град (кв. Асенов), който бил изграден през 20/30-те години на XIII в. Присъствието на „царска църква“ в него го направила привлекателен за живеене, откъдето близкото му застрояване и заселване. При завършването на църквата се състояла битката при Клокотница, в която българският владетел и войска удържали бляскава победа над епирския император Теодор Комнин. Тя имала огромно значение за България, тъй като разширила неимоверно нейните граници, и превърнала в първа сила на Балканите. И понеже се случила в деня на светите 40 мъченици, Иван

⁸ Долмова-Лукановска, М. Търново 1259/1260 г. през погледа на великия логотет Георги Акрополит. — Сб. Пътуване към България. Шумен, 2009, с. 117.

⁹ Попруженко, М. Г. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 79.

Асен ги направил патрони на своята църква. Това владетелско желание е изписано върху възпоменателна колона, която е издигната в църквата¹⁰.

Без съмнение подобни послания е имало във всяка „царска църква“ на Търново, които съобщавали името на владетеля, неговите мотиви за изграждането и годината, в която станало. В тази църква се съхранявали мощи на известни светци и светици, извършвали се коронации и погребения на владетели и членове на техните семейства. Не след дълго бил изграден и голям манастир, известен през XIV в. като „Великата лавра „Св. Четиридесет мъченици“¹¹. Повече сведения за църквата ни дават житията на св. Сава Сръбски от неговия ученик Доментиан и монаха Теодосий Хилендарец, в частта, описваща смъртта и погребението му в Търново през 1235 г.¹²

Времето пощадило църквата, върху която била издигната мохамеданска обител Кавак баба, наречена по-късно Кавак баба джамаси. Името било получено от тополите покрай речния бряг, които го пазели от ерозия. Независимо че извършените преустройства унищожили голяма част от църквата и манастира, все нещо останало и съхранило през дългите години на робството. Повече поражения нанесло земетресението от 1913 г., което разрушило много от автентичните стени и стенописи. Оттук и дългите спорове за първоначалния архитектурен тип на църквата, който тя имала при своето изграждане (Обр. 2).

Приемаме, че е била трикорабна базилика с три апсиди и притвор, и по-късна крипта, която наложила вход от север. Размери: 14,65x10,70 м. Оформянето на трите кораба ставало от три двойки колони, разположени на различни разстояния една от друга. От своя страна олтарът е разделен на три части посредством разделителни стълбове, които са свързани с два входа. За разлика от фасадите, апсидите са по-добре запазени и издават архитектурната украса на църквата.

Според архитектурните индикации под колоните имало мраморни поставки, които били вградени под стилобатите. В разположението на самите колони не са правени промени, освен свалянето на капителите¹³.

¹⁰ Дуйчев, И. Из старата българска книжнина. II, С., 1944, с. 39.

¹¹ Златарски, В. История на българската държава през средните векове. III С., 1972, с. 409—410 и пос. л-ра.

¹² Доментиан. Животи светого Саве и светого Симеона. Београд, 1938, с. 207; А. Гаврилович. Свети Сава. Преглед живота и рада. Београд, 1900, с. 195—196.

¹³ Вълв, В. Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново (Предварително съобщение). — Археология, XVI, 1974, кн. 2, с. 38—39.

Първоначално църквата имала вход от запад. Галериите от север и юг нямат връзка с „царската църква“. Те, както и криптата са късни добавки, които обслужвали нуждите на манастирското братство.

Наскоро след изграждането църквата е била стенописана. От самите стенописи не е останало много, а направените копия и снимки не са достатъчни да изградим собствена представа за тях. Несъмнено 40-те военни светци — патрони на църквата, са заемали значително място по стените. Ще споменем още, че военните светци били сред най-характерните сюжети на търновската живописна школа, която по него време набирала скорост. До земетресението върху западната стена на наоса стояло „Успение Богородично“, а от двете му страни „Сънят на Иаков“ и „Гостоприемство Аврамово“, които носели белезите на византийската иконография от комниновския период¹⁴.

По-добре запазени са стенописите в притвора, които се явяват части от църковен календар с дни от месеците август и ноември. Посредством прави линии стените и сводът са разделени на правоъгълни полета, като във всяко едно е изобразена отделна календарна сцена. Те представят моменти от живота на различни светци и тяхната мъченическа смърт. Всички надписи са на български език, което е свидетелство за местния произход на техните създатели.

При първите археологически разкопки през 1906 г. в църквата били разкрити няколко гроба. Въпреки ограбването те запазили сведения за погребаните в тях. В южната част на наоса се намирал облицован с мраморни плочи гроб 2x,060/0,90x0,80 м. Отгоре бил затворен с голяма мраморна плоча, която стъпвала на тухлена рамка, скрита от тънък земен пласт. Освен кости, в гроба имало мраморни късове от плочи, оловни пластини от обшивката на дървения сандък и две малки съдчета¹⁵.

Пред него и в посока към олтара имало друг гроб със сходно съдържание. От оскъдните описания на разкопвача М. Москов съдим, че гробовете били вкопани в земляния пласт под наоса, иззидани с тухли и облицовани с мраморни плочи. Те се затваряли с големи плочи, които стъпвали на тухлена рамка, някога облицована с мрамор. Върху тези или втори плочи в нисък релеф бил издялан в цял ръст починалият владетел или владетелка, които носели церемониално облекло и инсигнии. Надгробната плоча се покривала с багреница (багър), която приживе била важна владетелска инсигния, придружаваща собственика си в смъртта.

¹⁴ Мавродинова, Л. Стенописите на църквата „Св. Четиридесет мъченици“ във Велико Търново. С., 1974, с. 8.

¹⁵ Москов, М. Цит. съч., с. 23.

Владетелските гробове били обградени със златоковани свещници и кандила, които държели посетителите настрана.

Възможно е първият гроб да е бил на Иван Асен II, който без съмнение е погребан в своята „царска църква“, както споменава и М. Москов. Но е трудно да приемем неговото мнение, че в гроба покрай южната стена на наоса е била погребана Ирина Комнина, която знаем е завършила живота си като монахиня Ксения¹⁶. С приемането на монашеството втората жена на Иван Асен II се отказала от светския живот, а с това и от своето владетелско достойнство. Ето защо няма как да е погребана в църквата на именития владетел. Освен това въпросният гроб остава пред първия, а не редом с него както се прави при съпрузи. Допускаме, че в него е бил погребан някой от наследниците им, които починали наскоро след заемане на трона.

Ще споменем и гроба в южната чест на притвора, който обикновено се свързва с рано починалата царица — маджарката Ана-Мария Арпад. Той също бил изидан с тухли и облицован с мраморни плочи, повечето натрошени при неговото отваряне и ограбване. Размери 2x0,42/0,90x1,20 м. Намерените железни гвоздеи, скоби и оловни части били от дървения сандък, в който е положена мъртвата владетелка. Особен интерес представлява намерената и по-късно изгубена част от голяма мраморна плоча, която затваряла гроба. На нея имало женска глава с корона и нимб, положена върху богато украсена възглавница. Тя била на млада жена представена със затворени очи¹⁷. Погребването на владетелката в притвора, а не в същинската църква трябва да се е дължало на факта, че при женитбата не е приела православието и останала католичка.

Намереният надгробен паметник е доказателство, че още през XIII в. търновските владетели са погребвани тържествено в своята „царска църква“. Надгробният паметник носел техния образ и отличителни знаци, които имали приживе. Очевидно владетелската иконография отрано се наложила във всички изкуства, сред които каменните релефи. По подобен начин бил оформен и гробът на сръбския духовник Сава, което се обяснява с неговата принадлежност към династията на Неманичите и родството с търновските царе. Погребението му в „царската църква“ било израз на почитта и уважението, които Иван Асен II изпитвал към него. Но също така и свидетелство за утвърден дворцов церемониал, който бил съобразен с традициите — източни и западни при подобни ритуали.

Последната „царска църква“, за която имаме сведения, е дворцовата. Към средата на XIV в. е носела името св. Параскева (Петка). Това е най-

¹⁶ Попруженко, М. Г. Цит. съч., с. 79.

¹⁷ Москов, М. Цит. съч., с. 21.

ранната търновска църква, чиито следи се губят в годините на византийското владичество¹⁸. Тя става „царска църква“ едва при управлението на Иван Александър (1331—1371). Към края на 1345 г. в двореца били предприети строителни дейности, имащи за цел по — доброто функциониране и безопасност на комплекса, които включвали и обновлението на църквата. Нейното преименуване (старото име не е известно) е последица от него и преместването на мощите на светицата от „Св. Четиридесет мъченици“ в двореца. По този начин станала пряка покровителка на Иван Александър, откъдето включването ѝ в неговите клетвени декларации. За разлика от предишните „царски църкви“, тази е оставала в затворен комплекс със силно ограничен достъп.

Църквата е изградена в източната част на комплекса и със своя вход от запад била обърната към тронната зала. Това създавало редица удобства при провеждането на различните царски церемонии, които съпътствали живота на владетеля. Освен всичко е обслужвала неговите религиозни нужди, както и тези на останалите дворцови обитатели. При археологическите разкопки са открити само нейните основи, без източната част с апсидите, които били напълно разрушени. Когато добила статута на „царска църква“, тя била кръстополна със свободни подпори и предапсидно пространство. Размери: 21,50x12,50 м.¹⁹

Очертанието на тези църкви в план е правоъгълник, от който на изток се издават една до три апсиди. Вътрешното подкуполно пространство е означено с четири подпори или колони, които при основата оформят квадрат, а във височина кръг. От четирите колони, които поддържали купола, са открити само четириъгълните поставки²⁰. Въз основа на тях става ясно, че в църквата се издигали общо шест колони, от които две ограничавали предапсидното пространство.

Встрани от притвора са открити следи от пилони, върху които се издигала камбанарията на църквата, в която според материалите в насипа е имало бронзова камбана. На юг оставала открита галерия, която се опирала на масивни четириъгълни пилони, а на запад затворен екзонартекс (Обр. 3). Отвътре църквата била стенописана, за което говорят намерените в развалините фрагменти. Украсата ѝ се допълвала от много архитектурни детайли, сред които бази, капители, корнизи и т.н.²¹ Върху

¹⁸ Долмова-Лукановска, М. Трапезица — в светлината на археологическите разкопки. В. Търново, 2008, с. 51.

¹⁹ Георгиева, С., Я. Николова, Н. Ангелов. Архитектурата на Двореца. — Царевград Търнов. 1. С., 1973, с. 120, прил. 1, XI.

²⁰ Пак там, с. 122.

²¹ Пак там, с. 54—55, обр. 75—83.

Обр. 3. Дворцовата църква „Св. Параскева“ (след реставрацията)

част от мраморна плоча е запазено името ПАРАСКЕВА²². Това е още една причина да смятаме, че известната светица е била патрон на църквата. Откритият надпис може да бъде определен като главно уставно писмо, което е характерно за XIV в.²³ Предвид грапавините по опаката страна приемаме, че фрагментът е от по-голяма плоча, която била заработена над входа на църквата. Лицевата страна е украсена с релефна плетеница, под която следвала рамка с надпис, указващ патрона на църквата и годината на нейното обновление.

В търговските договори и писма на Иван Александър от 1347 и 1352 г. виждаме, че се кълне в св. Параскева (Петка)²⁴. Това показва, че по него време преместването ѝ в „царската църква“ е вече факт. В Евтимиевото житие на светицата се казва, че при пристигането ѝ в града е положена в „царската църква“, тогава „Св. Четиридесет мъченици“²⁵. Но пропуска да спомене, че отдавна се е намирала в новата „царска църква“ на Иван

²² Ангелов, Н. Надписи от Двореца на Царевец. — Царевград Търнов. 1. С., 1973, с. 168—169, обр. 2.

²³ Пак там, с. 169.

²⁴ Дуйчев, И. Цит. съч., с. 137—138.

²⁵ Патриарх Евтимий. Съчинения. С., 1990, с. 91.

Александър, тъй като вече било известно на населението, за което е предназначено житието²⁶.

При археологическите разкопки в църквата са открити седем гроба, които са ограбени в древността. Те са от втората половина на XIV в. и принадлежат на Иван Александър и неговите близки. От най-голямо значение е гробът в югозападния ъгъл, който бил затворен с каменен похлупак. Върху него е скулптирана фигура на владетел, от която оцеляла само долната част. На нея се виждат полите на дълга дреха с украсни ленти и ботуши, които са представени странично²⁷. Върху левия ботуш е връзан двуглав орел, какъвто има още на неговия супендиум и ботуши в царската миниатюра на Лондонското четвроевангелие²⁸.

Разположението на гроба, плочата с владетелската фигура в церемониално облекло и инсигнии, както и историческите сведения сочат, че погребеният е Иван Александър, който починал на 17.02.1371 г. Той е последният търновски цар, изпратен с почести и положен в неговата „царска църква“. Дворцовият протокол налагал гробовете на починалите владетели да бъдат затваряни с надгробни плочи, върху които се застилала багреница, като израз на тяхната високопоставеност. По подобен начин се погребвали техните съпруги и синове — съвладетели. Няма съмнение, че рано починалите Иван Асен и Михаил Асен са погребани именно в тази църква. Навярно гробовете в северозападния ъгъл на наоса са техни, тъй като не се различават от описания по-горе. Така „царската църква“ на Иван Александър изпълнила своето предназначение, приемайки тленните останки на повечето членове на неговото голямо семейство.

Под различни имена дворцовата църква е просъществувала две столетия, докато не била опожарена при превземането на крепостта от турските войски на 17 юли 1393 г. Всяка строителна намеса променяла нейния архитектурен план, украса и патрон. И макар в дворцовия комплекс, тя рядко ставала „царска църква“. Възможно е да е била такава при още един владетел, и това е Михаил Шишман (1323—1330), когато е сменена нейната вътрешна украса.

Несъмненото благочестие и религиозност на 20-те търновски владетели станало основна формула в техните грамоти за дарения, според

²⁶ Чокоев, И. За споменаването на св. Петка Търновска в царските документи от средата на XIV в. — сб. Слово и вяра. В. Търново, 2007, с. 236 и пос. л-ра.

²⁷ Георгиева, С. Цит. съч., с. 53, обр. 12.

²⁸ Живкова, Л. Четвроевангелието на цар Иван Александър. С., 1980, табл. II.

които „благочестиво и много приятно и похвално за всички христорлюбиви царе е това да обичат и имат горещо желание към светите и божествени църкви, в които са изписани образите на Богочовека и неговите светци. Защото царят се украсява с венец, с многоцветни камъни и бисер, но също така с благочестие и вяра към Бога и с почитание към всички негови църкви“²⁹. Това обяснява тяхната дейност, която била насочена към изграждане и украсяване на църкви и манастири в столичния град и страната. По-различни са само „царските църкви“, които имали по-висок статут и се явявали сцена на различни церемонии, а след смъртта на владетеля — негов мавзолей, пазещ дълго спомена за делата му. Защото „сладък е настоящият живот, но безсмъртието е по-сладко от всякаква сладост“³⁰. А това е нещото, към което всеки един владетел се стремил и преследвал през живота си.

---

²⁹ Дуйчев, И. Цит. съч., с. 343.

³⁰ Патриарх Евтимий. Цит. съч., с. 58.